

**MEMORANDAMU YA SWIKONGOMELO SWA NAWUMBISI WA SWA
TIMHAKA TA KU PFUNIWA HI SWA TIMALI KA MAVANDLA YA SWA
TIPOLITIKI WA 2017**

1. SWIKONGOMELO SWA NAWUMBISI

Ku pfuniwa hi swa timali ta mfumo ka mavandla ya swa tipolitiki lama yimeriweke ePalamende na le ka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu ku pfumeleriwile hi Nawu wa ku Pfuniwa hi swa Timali ta Mfumo ka Mavandla ya swa Tipolitiki wa Nomboro ya 103 wa 1997 (Nawu wa ku Pfuniwa hi swa Timali).

Hi ti 6 ta Dzivamisoko 2017, Huvo ya Rixaka yi bohe ku tumbuluxa komiti ya nkarhinyana hi ku ya hi Nawu wa Huvo ya Rixaka wa 253 (1) (a), ku -

“ku lavisisa no endla swibumabumelo eka ku pfuniwa hi swa timali ka mavandla ya swa tipolitiki lama yimeriweke ePalamende na le ka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu eAfrika-Dzonga hi xikongomelo xo cinca nawu loko swi fanerile, naswona hi ku endla tano, ku tekeriwa enhlokweni -

- modlolo wa ku pfuniwa hi swa timali ta mfumo na hi mihlangano leyi nga riki ya mfumo ka mavandla ya swa tipolitiki; na
- xilaveko na ndlela leyi koteka yo lawula ku pfuniwa hi swa timali hi mavandla lama nga riki ya mfumo hi tindlela hinkwato xikan’we na mihlangano ya vuvukisi leyi nga ehansi ka vun’wini bya mihlangano ya tipolitiki”.

Komiti ya Nkarhinyana yi rhamba swibumabumelo swa vaaki hi ndlela leyi Nawu wa ku Pfuniwa hi swa Timali ta Mfumo ka Mavandla ya swa Tipolitiki wa Nomboro ya 103 wa 1997 wu nga tiyisisiwaka hakona ku pfumelela ku va erivaleni lokukulu hi ndlela leyi mavandla ya swa tipolitiki ma nga pfuniwaka hi timali hakona ku endlela ku vona leswaku ma tirha hi ku hetiseka. Komiti yi kume tsete ta khumenkombo ta swibumabumelo leswi tsariweke, naswona yi ye emahlweni yi rhamba hinkwavo lava bumabumeleke ku endla swibumabumelo hi nomo hi nkarhi wa tinhlengeletano to twa miehleketo ya vaaki leti a ti khomiwe hi ti 15 ku fikela ti 17 ta Mhawuri 2017.

2. NKANELO WA NAWUMBISI

2.1. Xiviko xa Nawumbisi wa ku Pfuniwa hi swa Timali ka Mavandla ya swa Tipolitiki wa 2017 (“Nawumbisi”) xi lava ku langutisisa xilaveko xo sungula ku tirhisa mfanelo ya swa Vumbiwa leyi bohaka hi ku ya hi xiyenge xa 236 xa Vumbiwa ra Rhiphabliki ra Afrika-Dzonga ra 1996 (“Vumbiwa”). Xi tlhela xi lava ku langutisisa matimba yo hetiseka yo endla milawu ya Palamende hi ku ya hi xiyenge xa 44 xo pasisa milawu leyi khumbaka timhaka to fana na ku lawula ku pfuniwa hi swa timali ka mavandla ya swa tipolitiki hi mihlangano leyi nga riki ya mfumo.

2.2. Xinawana xa 1 xa Nawumbisi xi na tinhlamuselo.

2.3. Xinawana xa 2 xa Nawumbisi xi lava ku tumbuluxa Nkwama wa Mavandla ya swa Tipolitiki lama Yimeriweke hi xikongomelo xo tiyisisa xidemokirasi xa mavandlanyingi. Nkwama lowu wu lulamisela ku pfuniwa hi swa timali ka mavandla ya swa tipolitiki lama nghenelelaka ePalamende na le ka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu. Wu nyikiwa mali leyi kumiwaka yi huma ePalamende, mali leyi kumiwaka hi ku ya hi xinawana xa 18 na ntswalo wa mali leyi vekisiweke hi ku ya hi xinawana xa 4(3).

Nkwama lowu wu tekiwa wu ri nkwama lowu nga kona lowu tumbuluxiweke ehansi ka Nawu wa ku Pfuniwa hi swa Timali ta Mfumo ka Mavandla ya swa Tipolitiki wa Nomboro ya 103 wa 1997. Vona xinawana xa 24 hi mukhuva wolowo.

2.4. Eka Xinawana xa 3 xa Nawumbisi, ku ringanyetiwa leswaku Nkwama wa Mavandlanyingi ya Xidemokirasi wu fanele wu tumbuluxiwa ku lulamisela swihlovo swo pfuneta hi swa timali hi mihlangano leyi nga riki ya mfumo ka mavandla ya swa tipolitiki lama nghenelelaka ePalamende na le ka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu. Xinawana lexi xi ya emahlweni xi sivela ku pfuniwa hi swa timali ko huma eka swiyenge swa mfumo na mifumo ya matiko mambe kumbe tiejensi.

2.5. Xinawana xa 4 xa Nawumbisi exikarhi ka swin’wana xi ringanyeta leswaku Khomixini yi fanele yi veka mali hinkwayo leyi nga kona eka nkwama wun’wana na wun’wana eka akhawunti ya bangi yo hambana, naswona yi nga vekisa mali leyi nga lavekiki hi

xihatla ku averiwa mavandla ya swa tipolitiki eka Nhlangoano wa Vuvukisi bya Timali ta Mfumo.

- 2.6. Xinawana xa 5 xa Nawumbisi xi tirhana na malawulelo ya minkwama leyimbirhi. Xi ringanyeta leswaku mufambisinkulu wa swa nhlawulo wa Khomixini ya swa Nhawulo leyi Tiyimeleke (“Khomixini”) u fanele a va mutirhi loyi a nga na vutihlamuleri no va mufambisinkulu wa minkwama hi yimbirhi.
- 2.7. Xinawana xa 6 xa Nawumbisi exikarhi ka swin’wana xi ringanyeta ku lawula ku aviwa na ku hakeriwa ka timali eka mavandla ya swa tipolitiki. Xinawana lexi xi ya emahlweni xi hlamusela leswaku ku aviwa loku ku fanele ku endliwa hi ku ya hi ndzandzeriso lowu simekiweke eka:
- (a) ku aviwa loku ringanaka loku tekelaka enhlokweni:
 - (i) mali yo karhi leyi vekiweke ya ku aviwa ka minimamu eka mavandla ya swa tipolitiki hinkwawo lama yimeriweke eka Huvo ya Rixaka kumbe eka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu; kumbe
 - (ii) xikalu lexi pimiweke xa vuyimeri ku endlela ku averiwa ka mavandla ya swa tipolitiki lama nga na vuyimeri eka Huvo ya Rixaka na le ka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu; na
 - (b) ku aviwa loku ringanaka loku tekelaka enhlokweni vuxaka bya leswaku nhlayo ya vuyimeri bya mavandla ya swa tipolitiki eka Huvo ya Rixaka xikan’we na le ka tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu yi vula ntsengo wa switulu leswi nga eka tihuvo to endla milawu leti.

Xinawana xi tlhela xi ya emahlweni xi ringanyeta leswaku Khomixini yi fanele yi hakela timali leti aviweke hi minkarhi leyi vekiweke.

- 2.8. Xinawana xa 7 xa Nawumbisi xi longoloxa kahle swikongomelo leswi timali leti humaka eka nkwama ti nga tirhiseriwaka swona. Xinawana xi tlhela xi longoloxa kahle leswi timali leti ti nga fanelangiki ku tirhiseriwa swona.
- 2.9. Xinawana xa 8 xa Nawumbisi xi lava ku lawula ku pfuniwa hi swa timali ka mavandla ya swa tipolitiki hi ndlela yo kongoma, naswona xi na tinhlamuselo leti nga tirhiseriwaka ntsena eka Kavanyisa ka 3 loku ringanyetiweke.

- 2.10. Xinawana xa 9 xa Nawumbisi xi lava ku arisa tinyiko leti nyikiwaka mavandla ya swa tipolitiki hi ku kongoma ku suka eka swihlovo swokarhi.
- 2.11. Xinawana xa 10 xa Nawumbisi xi lava ku lawula ku paluxiwa ka tinyiko leti nyikiweke hi ku kongoma eka mavandla ya swa tipolitiki. Xi lulamisela ku paluxiwa ka tinyiko hinkwato leti nga le henhla ka nhlayo leyi vekiweke hi ndlela na maendlelo lama vekiweke. Xi ya emahlweni xi lulamisela nkarhi lowu Khomixini yi faneleke ku paluxa vuxokoxoko byolebyo.
- 2.12. Xinawana xa 11 xa Nawumbisi xi sivela ku pfuniwa hi swa timali hi ku kongoma ka swirho swa vandla ra tipolitiki rihi kumbe rihi.
- 2.13. Xinawana xa 12 xa Nawumbisi xi tirhana na xilaveko eka mavandla ya swa tipolitiki ku nyika Khomixini vuxokoxoko na tidokhument to karhi leti lavekaka.
- 2.14. Xinawana xa 13 xa Nawumbisi xi lava ku lawula hilaha mavandla ya swa tipolitiki lama yimeriweke ma faneleke ku va na vutihlamuleri hakona eka timali leti hakeriweke eka wona ku suka eka nkwama.
- 2.15. Xinawana xa 14 xa Nawumbisi xi lulamisela hilaha Khomixini yi nga ta tirhana na timali leti nga tirhisiwangiki ku faneleke ku tirhaniwa na tona hakona emakumu ka lembeximali. Xinawana lexi xi tlhela xi lulamisela hilaha timali leti nga tirhisiwangiki ku faneleke ku tirhaniwa na tona loko Palamende kumbe huvo yo endla milawu ya swifundzankulu yi tshuka yi herisiwa.
- 2.16. Xinawana xa 15 xa Nawumbisi xi tirhana na matimba ya Khomixini yo veka tihlo no kambela.
- 2.17. Xinawana xa 16 xa Nawumbisi xi nyika Khomixini matimba yo nyika xileriso eka vandla ra swa tipolitiki ku endlela ku sivela ku nyikiwa ka xigwevo.
- 2.18. Xinawana xa 17 xa Nawumbisi xi nyika Khomixini matimba yo yimisa nkarhinyana ku hakeriwa ka timali ehansi ka swiyimo swo karhi.

- 2.19. Xinawana xa 18 xa Nawumbisi xi nyika Khomixini matimba yo amukela timali leti amukeriweke hi ndlela ya vuxisi kumbe leti tirhisiweke hi mavandla ya swa tipolitiki.
- 2.20. Xinawana xa 19 xa Nawumbisi xi lava ku nyika Khomixini matimba yo nyika swigwevo swa mafambiseo hi mayelana na ku tluriwa ka nawu kumbe ku tluriwa ka nawu hi ku vuyelela.
- 2.21. Xinawana xa 20 xa Nawumbisi xi tirhana na timfanelo ta munhu wihi kumbe wihi to langutisisa kumbe ku aphila xiboho xihi kumbe xihi xa Khomixini lexi endliweke hi ku ya hi Nawumbisi lowu. Xi ya emahlweni xi tumbuluxa Huvo ya swa Nhlawulo tanihi huvo leyi nga na matimba yo hlawuleka yo yingisela no boha ku langutisisa kumbe ku aphila kwihi kumbe kwihi ehenhla ka xiboho xihi kumbe xihi xa Khomixini.
- 2.22. Xinawana xa 21 xa Nawumbisi xi lulamisela ku mangaleriwa ka Khomixini ePalamende.
- 2.23. Xinawana xa 22 xa Nawumbisi xi lava ku ringanyeta leswaku tihuvo to endla milawu ta swifundzankulu ti nga pfuna mavandla ya swa tiolitiki hi swa timali hi ku ya hi xiyenge xa 57 (2) na 116 (2) xa Vumbiwa hi ku angarihela. Xi tlhela xi sivela tihuvo ta ka masipala ku pfuneta hi swa timali mavandla ya swa tipolitiki na vayimelakulanhwa lava tiyimeleke.
- 2.24. Xinawana xa 23 xa Nawumbisi xi hlamusela timhaka leti Khomixini yi nga endlaka swinawana eka tona hi ku ya hi mpfumelelo wa Huvo ya Rixaka hi mayelana na timhaka tin'wana.
- 2.25. Xinawana xa 24 xa Nawumbisi xi lulamisela ku herisiwa ka Nawu wa 103 wa 1997 hi ku ya hilaha swi nyikiweke hakona eka swilaveko swa nkarhinyana eka xinawana lexi, leswi katsaka ku vula xinawana lexi hi ku ya hi Nawu wa 103 wa 1997 ku va xinawana lexi endliweke ehansi ka Nawumbisi lowu.
- 2.26. Xinawana xa 25 xa Nawumbisi xi na vito ro koma na nkarhi wo sungula ku tirhisiwa.

3. TINDZAWULO/MIHLANGANO/VANHU LAVA KU TIHLANGANISIWEKE NA VONA

Tindzawulo/mihlangano kumbe vanhu lava landzelaka va endlile swibumabumelo hi nomo eka Komiti ya Nkarhinyana:

- Vutameri bya Timali ta Tiko
- Khomixini ya Nhlawulo leyi Tiyimeleke
- Khomfarensa ya Vabishopo va Khatholiki va Afrika-Dzonga
- African National Congress
- My Vote Counts
- Kereke ya Vantshwa ya COOL
- Huvo yo Tlakusa Vumbiwa ra Afrika-Dzonga
- Huvo ya Ndzavisiso ya swa Sayense ya Vanhu
- Nhlengeleto wa Tidokhumente ta Matimu ya Afrika-Dzonga
- Right2Know
- Corruption Watch
- Nongonoko wo Tlakusa Xidemokirasi
- Nhlango wo Lavisisa Timhaka ta Mfumo
- Khongirese ya Tiyuniyoni to Yimela Vativhi ya Afrika-Dzonga

4. LESWI VULAKA SWONA HI SWA TIMALI EKA MFUMO

Leswi swi vulaka swona hi swa timali swi helela eka swipfuno leswi Khomixini yi nga ta swi lava ku lawula timali to tatisela.

5. MAENDLELO YA PALAMENDE

- 5.1. Komiti yi na vonelo ra leswaku Nawumbisi ku fanele ku tirhana na wona hi ku ya hi maendlelo lama tumbuluxiweke hi xiyenge xa 75 xa Vumbiwa ra 1996 hikuva a xi na swilaveko leswi maendlelo lama longoloxiweke eka xiyenge xa 74 xa Vumbiwa lama faneleke ku landzeleriwa.

- 5.2. Komiti yi na vonelo ra leswaku a swi bohi leswaku Nawumbisi wu yisiwa eka Huvo ya Rixaka ya Varhangeri va swa Ndhavuko hi ku ya hi xiyenge xa 18(1)(a) xa Nawu wa Rimba ra Vurhangeri bya Ndhavuko na Mafumele wa 2003 (Nawu wa Nomboro ya 41 wa 2003) hikuva a wu na swilaveko leswi khumbaka nawu wa xintu kumbe mitolovelolo ya vanhu lava hanyaka xintu.